

EBÛ YÛSUF VE ŞEYBÂNÎ'NİN BİYOGRAFİK KRONOLOJİLERİNİN İNŞÂSI*

Okan Kadir YILMAZ**

Özet: Ebû Hanîfe'nin en meşhur iki öğrencisi olan Ebû Yûsuf ve Şeybânî, aynı zamanda hocalarının kurucusu olduğu mezhebin tedvininde ve yayılmasında büyük katkıları olan isimlerdir. Biyografik çalışmalarda bu iki isim hakkında birçok bilgiye ulaşmak mümkünken, aynı şey onların kronolojileri için söylenemez. Bu yazı, Ebû Yûsuf ile Şeybânî'nin eğitim faaliyetleri ile kadılık vazifelerinin zaman-mekân bağlantılarını belirlemek suretiyle kısa bir biyografik kronoloji inşa etmeye çalışmaktadır. Böylece, onların biyografilerindeki tarihsel boşluğa mütevazı bir katkı sunulması hedeflenmektedir

Anahtar Kelimeler: İslam Hukuku, Ebû Yûsuf, Şeybânî, Biyografik kronoloji, Fıkıh Tarihi.

Construction of Abu Yusuf and Shaybani's Biographical Chronologies***

Abstract: Abu Yusuf and Shaybani, who are the first to among the most famous mujtahid students of Abu Hanifa, are also the names who made great contributions in the codification and consolidation of the school of law that is attributed to himself. While it is possible to reach lots of information regarding these two names in biographical studies, the same cannot be said for their life chronology. This paper attempts to construct a short biographical chronology by identifying the time-space connections and context of Abu Yusuf and Shaybani's educational activities and judicial duties. With this concise chronology, it is aimed to make a humble contribution to the historical gap in their biographies.

Keywords: Islamic Law, Abu Yusuf, Shaybani, Biographical chronology, History of Islamic law.

GİRİŞ

Hanefî mezhebinin kurucu imamı Ebû Hanîfe'nin en ünlü öğrencileri arasında Ebû Yûsuf ile Muhammed b. el-Hasen eş-Şeybânî ilk iki sırada yer alır. Onların mezhep içerisinde sahip oldukları bu şöhret, büyük oranda fıkıh alanında yetiştirdikleri çok sayıda öğrenciden,¹ Ebû Hanîfe'nin mezhep anlayışı doğrultusunda

* “İlk Tedvin Döneminde Hanefî Mezhebi Literatürünün Kayıp Eserleri” başlıklı Yüksek Lisans tezimin (Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017) ilgili bölümleri esas alınmak ve geliştirilmek suretiyle kaleme alınmıştır.

** Doktora Öğrencisi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, yilmazabdulkadir@gmail.com
ORCID 0000-0001-6777-7998

*** İngilizce özette yaptığı tashih katkılarından dolayı değerli dostum Dr. Abdullah Taha Orhan'a ve yazımın hakemliğini yapan isimlerini bilmediğim hocalarımıza teşekkürlerimi sunuyorum.

1 Ebû Yûsuf ve Şeybânî'nin fıkhi eserlerini rivayet eden ravi-öğrencilerini içeren bir tabloya yazımın sonunda ek olarak yer verdik. Bkz. Ek 3.

kaleme aldıkları/dikte ettirdikleri çok sayıda eserden ve mezhebin yayılmasına yaptıkları katkılardan kaynaklanmaktadır.

Ebû Yûsuf, kaynaklarda Ebû Hanîfe'nin mezhebine göre eser veren ilk kişi olarak kaydedilmektedir. Ayrıca o Ebû Hanîfe'nin ilmini yayan öğrencisi olarak bilinir.² Özellikle Halife Harun Reşid döneminde kâdılkudât olması sonrasında kadı atama yetkisini elinde bulunduran Ebû Yûsuf, bu atamalarda adaylar arasından Ebû Hanîfe'nin takipçilerini seçmek suretiyle hocasının ve öğrencilerinin rey merkezli fıkıh anlayışının ülkenin dört bir yanında yayılmasını ve yargı kararlarının bu anlayış doğrultusunda verilmesini sağlamıştır.³ Fıkıh ve hadis dışında tefsir, siyer, megâzî ve eyyâmü'l-Arab alanlarında da bilgi sahibi olan Ebû Yûsuf'un ders verdiği ilim halkalarına farklı ilgi ve çevrelere mensup birçok kişi katılmıştır. Kaynaklarda kendisinden fıkıh ve hadis tahsil eden yüz elliye yakın öğrencisinin ismi geçer.⁴

Şeybânî ise Hanefi mezhebini tedvin ve tasnif eden, bütün bir mezhep literatürünün ilk ve en temel kaynağı konumundaki meşhur eserlerin sahibidir. Mezhebin temel fûrû literatürü, onun zâhirurrivaye olarak adlandırılan eserleri üzerine yapılan ihtisar-şerh çalışmalarıyla ve bu eserleri esas alan müstakil çalışmalarla gelişmiştir. Ayrıca o, hadis ve reddiye içerikli çalışmalarıyla da mezhep mesailinin gerekçelendirilmesi ve özellikle de leh ve aleyhteki hadis rivayetlerinin yorumlanması noktasında Hanefi mezhebi literatürüne yön vermiştir.⁵

Kaleme aldığı fıkıh eserleri ve kurduğu fıkıh halkaları sayesinde zamanla tanınmış bir isim haline gelen Şeybânî, Bağdat ve Kûfe dışında; Basra, Buhara, Merv, Rey, Kayrevan, Belh, Nişabur, Kazvin ve Harizm gibi aslen İslam coğrafyasının çeşitli bölgelerinden olan öğrencilerin ilgisine mazhar olmuştur. Kaynaklar; Kûfe, Bağdat ve Rakka gibi şehirlerde kurduğu ilim halkalarında fıkıh ve hadis eğitimi veren Şeybânî'nin yetmiş civarında öğrencisinin ismine yer vermektedir.⁶ Başta Buharalı Ebû Hafs el-Kebîr (ö. 217/832) olmak üzere onun fıkıh meclislerinde eğitim aldıktan sonra memleketlerine dönen öğrencileri, Hanefi mezhebinin Irak coğrafyası dışında da yayılmasında etkin rol oynamışlardır.

2 Bağdâdî, *Tarîhu Medineti's-selâm*, XVI, 363.

3 Dihlevî, *el-İnşâf*, s. 39; Enbârî, *Mensibü kâdı'l-kudât*, s. 133-136.

4 Kevserî, *Hüsnü't-tekâdi*, s. 60-84.

5 Örneğin Tahâvî'nin eserlerinde, Şeybânî'nin hadis yorumlarını takip ettiği hakkında Keşmîrî (1875-1933) şöyle der: "Tahâvî'nin kaynağının ne/kim olduğu hususunu uzun zaman araştırdım. Uzun tetkiklerden sonra onun [hadis] yorumlarının "esasen" İmam Muhammed'e ait olduğu, Tahâvî'nin bu yorumları detaylandırdığı sonucuna vardım." el-Keşmîrî, *Feyzu'l-bâri*, I, 475. Keşmîrî'nin bu tespitinin sağlaması için krş. *el-Hucce*, I, 1 vd. 71 vd. 76 vd. 78 vd.-Şerhu maâni'l-âsâr, I, 178 vd. 169 vd. 183 vd. 227 vd.; *Muvattaü'l-İmam Malik -rivâyetü's-Şeybânî-*, s. 93-Şerhu maâni'l-âsâr, I, 272 vd.

6 Bkz. Kevserî, *Bülûğu'l-emânî*, s. 32-43

Hanefi mezhebinde “iki imam” (imameyn) olarak anılan Ebû Yûsuf ve Muhammed b. el-Hasen eş-Şeybânî'nin biyografilerine dair şu ana kadar eski-yeni, müstakil olan-olmayan birçok çalışma yapılmıştır.⁷ Bunlar arasında bildik bilgileri tekrar edenler olduğu gibi, bu iki fakihin hayat hikayesine nitelikli katkılar vermiş çalışmalar da bulunmaktadır. Konuyla ilgili çok sayıda çalışmanın varlığına rağmen, Ebû Yûsuf ile Şeybânî'nin kronolojilerinde belirlenmemiş noktalar mevcudiyetini korumaktadır. Kronolojilerindeki aydınlatılmamış noktaların; alternatif kaynakların incelenmesi, çeşitli verilerden hareketle çıkarımda bulunulması ve bilgiye dayalı tahmin yürütülmesi gibi yollarla belirlenmesi, fıkıh tarihi açısından bir ihtiyaç arz etmektedir.

Bu yazıda Ebû Yûsuf ile Şeybânî'nin eğitim faaliyetleri ile kadılık vazifelerinin zaman ve mekân bağlantılarını belirlemek suretiyle onlar hakkında kısa bir biyografik kronoloji inşa etmeye çalıştık. Özellikle bu iki ismin kadılık vazifelerine başlama ve azledilme tarihlerini ya alternatif tarih kaynakları kullanılarak ya da mevcut verilerden hareketle çıkarımsal olarak tespit ettik; bazı telif ve eğitim faaliyetlerinin de hangi bölgelerde ve hangi zaman dilimlerinde icra edildiğini belirledik. Zaman zaman eldeki verilerin yetersizliğinden dolayı iki ihtimalli ve çıkarımsal olarak yapılan bu tarihlendirmelerin, genelde fıkıh tarihi alanına, özelden ise bu iki ismin biyografilerine küçük de olsa bir katkı sağlamasını umuyoruz.

I. EBÛ YÛSUF YA 'KUB B. İBRAHİM (V. 182/798)

A. Kadılık Öncesi Hayatı

Tam adı, Ebû Yûsuf Ya 'kub b. İbrâhim b. Habîb b. Sa' d el-Kûfî'dir. 113/731 yılında Kûfede doğmuştur.⁸ Büyük dedesi, yaşı küçük olduğu için Uhud Gazvesi'ne katılmasına izin verilmeyen, genç yaşta katıldığı Hendek Gazvesi'nde ise büyük yararlıklar göstererek Hz. Peygamberin duasını alan sahabeden Sa' d b. Bahîr (Sa' d b. Habteh)'dir.⁹ Sa' d sonraları Kûfe'ye yerleşmiş ve orada vefat etmiştir.

Ebû Yûsuf, devrin önemli ilim merkezlerinden Kûfede yetişmiştir. Önceleri Kâdi İbn Ebi Leylâ'dan fıkıh öğrenirken,¹⁰ 133/750 tarihinde 20 yaşında iken Ebû Hanîfe'ye öğrencilik yapmaya başlamış ve hocasının vefat ettiği 150/767 tarihi-

7 Bu çalışmaların bir kısmı için bk. Öğüt, Salim, “Ebû Yûsuf”, s. 264; Taş, Aydın, “Şeybânî” s. 43.

8 Saymeri, *Ahbâru Ebi Hanîfe*, s. 98.

9 İbn Ebi'l-Avvâm, *Fezâilü Ebi Hanîfe*, s. 300.

10 Mekkî, *Menâkıbü Ebi Hanîfe*, s. 289.

ne kadar 17 sene kendisinden fıkıh eğitimi almıştır.¹¹ Kaynaklarda onun İbn Ebî Leylâ'nın meclisini bırakıp Ebû Hanîfe'nin meclisine geçme sebebine dair, "bazı fıkhi konularda hocasıyla ihtilafa düşmesi", "hocasının Ebû Hanîfe'nin görüşlerinden etkilendiğini görmesi", "çeşitli vesilelerle Ebû Hanîfe'nin fıkhıdaki üstünlüğünü anlaması" gibi birçok gerekçe zikredilmektedir.¹²

Ebû Hanîfe'nin meclisine katılımı öncesinde ve sonrasında birçok hadis âliminden rivayette bulunmuştur. Bunlar arasında Husayn b. Abdurrahman, Haccâc b. Ertât, Saîd b. Ebî Arûbe, A'meş, Hişâm b. Urve, İsmâil b. Ümeyye, Ebû İshâk eş-Şeybânî gibi isimler yer almaktadır.¹³ Ayrıca Ebû Hanîfe'den fıkıh tahsil ettiği dönemde Kûfe'ye gelen tanınmış siyer âlimi İbn İshak'ın da öğrencisi olan Ebû Yûsuf, kendisinden ünlü eseri *Kitâbü'l-meğâzî*'yi okumuştur.¹⁴ Hocası Ebû Hanîfe'nin vefatından (150/767) sonra Kûfe'de, biri Züfer'e ait iki halkadan birinin başında tedris faaliyeti yaptığı anlaşılan Ebû Yûsuf,¹⁵ geçim sıkıntısı çekip Bağdat'a gittiği tarihe kadar (muhtemelen 158-162/775-779 tarihleri arası)¹⁶ burada fıkıh eğitimi vermeye devam etmiş olmalıdır. Muhammed b. el-Hasen eş-Şeybânî ile Hasan b. Ziyâd onun kâdılık vazifesi öncesindeki Kûfe fıkıh halkasında kendisine öğrencilik yapan isimler arasındadır.¹⁷

B. Kadılık Dönemi: Batı-Bağdat, Cürçân, Bağdat Kadılıkları ve Kâdilkudatlık Makamına Getirilmesi

Kaynaklarda aktarılan bilgiler takip edildiğinde, Ebû Yûsuf'un Halife Mehdi, Hâdî-İlelhak ve Hârun Reşid dönemlerinde kadılık yaptığı anlaşılmaktadır. Geçim sıkıntısı sebebiyle Abbâsî Halifesi Mehdi-Billâh zamanında (158-162/775-779 tarihleri arasında) Bağdat'a yerleşen Ebû Yûsuf burada Halife ile tanışmış¹⁸ ve 162/779 yılında veliaht Musâ (Hâdî-İlelhak) tarafından Batı-Bağdat kadısı olarak tayin edilmiştir.¹⁹

11 Saymerî, *Ahbârü Ebî Hanîfe*, s. 100. Serahsî ise her iki hocasının yanında da dokuz yıl kaldığını kaydeder. Bk. Serahsî, *el-Mebsût*, XXX, 28.

12 Kevserî, *Hüsnü't-tekâdi*, s. 16-20; Matlûb, *Ebû Yûsuf*, s. 27-28.

13 Kevserî, *Hüsnü't-tekâdi*, s. 40-58.

14 Mekki, *Menâkıbü Ebî Hanîfe*, s. 490.

15 Bk. İbni Ebî'l-Avvâm, *Fezâilü Ebî Hanîfe*, s. 295. Dolayısıyla Ebû Yûsuf'un, Züfer'in ölüm tarihine kadar fıkıh halkasında ders verme fırsatı bulamadığı iddiası (bk. Ögüt, Salim, "Ebû Yûsuf", s. 261) kanaatimizce doğru değildir.

16 Bir sonraki başlıkta Ebû Yûsuf'un Bağdat'a kâdi olarak atandığı bu tarihlendirme ile ilgili bir değerlendirme gelecektir.

17 Bk. İbni Ebî'l-Avvâm, *Fezâilü Ebî Hanîfe*, s. 295, 359.

18 Mekki, *Menâkıbü Ebî Hanîfe*, s. 498.

19 Vekî', *Ahbârü'l-kudât*, III, 254; İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, V, 476; Yılmaz, *İlk Tedvin Döneminde Hanefî Mezhebi Literatürünün Kayıp Eserleri*, s. 18-19.

Daha sonra Ebû Yûsuf, 166/782 tarihinde veliaht Musa el-Hâdî ile Cürcan'a gitmiş ve veliaht tarafından bu şehrin kadısı olarak görevlendirilmiştir.²⁰ Cürcan'da bulunduğu 166-169/782-785 tarihleri arasında oğlu Yusuf babasının yerine [Batı] Bağdat kadılığı görevini sürdürmüştür.²¹ 169/785 tarihinde Halife ilan edilen Musa el-Hâdî ile Cürcân'dan Bağdat'a dönen Ebû Yûsuf'a bu sefer yeni Halife tarafından Bağdat'ın tamamında kadılık görevi verilmiştir.²² Sonrasında, İslâm tarihinde ilk kez Halife Hârûnürreşîd tarafından ihdas edilen kâdilkudâtlık (başkadılık) makamına getirilmiştir.²³ Bu göreve başladığı tarihten (:en erken 170/786) itibaren Irak, Horasan, Şam ve Mısır bölgelerinde yapılan bütün kadı görevlendirmeleri, onun tayini ya da onayıyla gerçekleşmiştir.²⁴ Ebû Yûsuf'un ilk kâdilkudât olarak atanmasıyla birlikte yaklaşık 150 yıl boyunca sürecek olan, bu makama atanacak kişilerin Hanefî mezhebine mensup isimlerden seçilmesi şeklinde bir teamül başlamıştır.²⁵

Ebû Yûsuf 162-182 (779-798) yılları arasında toplamda yirmi yıl kadılık yapmıştır. Bazı kaynaklar onun ilk defa 166/782 yılında kadı olduğunu ve on altı yıl kadılık yaptığını kaydeder.²⁶ Bazı çağdaş kaynaklar bu bilgiyi esas alarak onun ilk defa 166/782 yılında Bağdat kadısı olduğunu belirtmiştir.²⁷ Bizim tespitlerimize göre bu tarih onun Cürcân'a gittiği ve bu şehrin kadısı olarak görev yaptığı yıldır. Batı-Bağdat kadılığı bu tarihten önce olup Bağdat'ın tamamına kadı olarak tayin edildiği tarih de bundan sonradır. Nitekim kaynaklarda Ebû Yûsuf'un, [Batı?] Bağdat kadısı olduğu ifade edilen İbn Ebî Sebrâdan (Ebû Bekr b. Abdullah el-Âmirî) sonra bu göreve atandığı kaydedilmektedir. İbn Ebî Sebra ise 162/778 yılında vefat etmiştir.²⁸ Bu durumda Ebû Yûsuf'un da Halife Mehdi zamanında aynı tarihte yani 162/778 yılında Batı-Bağdat kadısı olduğunu söylemek durumundayız. Nitekim bizim verdiğimiz 162/778 tarihi, Ebû Yûsuf'un 192/807 yılında vefat eden oğlu Yusuf b. Ebi Yusuf'un, "babamla benim kadılık dönemimiz toplamda otuz yıldır" sözüyle de²⁹ uyumludur (192 – 30 = 162).

20 Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-mülûk*, VIII, 162.

21 Vekî, *Ahbâru'l-kudât*, III, 255.

22 Vekî, *Ahbâru'l-kudât*, III, 255; İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, VII, 239.

23 Vekî, *Ahbâru'l-kudât*, III, 256.

24 Makrizî, *el-Mevâ'iz ve'l-i'tibâr* IV, 149.

25 Göl, "Abbâsiler Döneminde Kâdî'l-Kudâtlık", s. 41.

26 Bağdâdî, *Târîhu Medineti's-selâm*, XVI, 382.

27 Bk. Öğüt, Salim, "Ebû Yûsuf", s. 261.

28 Bkz. İbni Kuteybe, *el-Maârif*, s. 489; İbni Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, V, 476; Bağdâdî, *Târîhu Medineti's-selâm*, XVI, 536; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, VII, 332.

29 İbn Ebî'l-Avvâm, *Fezâilü Ebi Hanîfe*, s. 330. Tabi bu durumda yukarıdaki sözün Yusuf b. Ebi Yusuf tarafından vefat ettiği yılda, yani 192/807 tarihinde söylendiğini varsaymış oluyoruz. Fakat her hâlükârda öğlunun bu sözü dikkate alındığında Ebû Yûsuf'un kadılık vazifesine başlama tarihi 166/782 yılından önce gerçekleşmiş olmaktadır.

Dolayısıyla tespitlerimize göre, Ebû Yûsuf ilk defa, Halife Mehdi zamanında 162/778 tarihinde Batı-Bağdat kadısı olmuş, 166/782 tarihinde veliaht Musa el-Hâdî ile birlikte Cürcan'a gitmiş ve Cürcan kadısı olmuş, 169/785 tarihinde Halife ilan edilen Musa el-Hâdî ile birlikte Bağdat'a dönmüş ve Bağdat'ın tamamının kadısı olarak görevine devam etmiş, ardından da en erken 170/786 tarihinde olmak üzere Harun Reşid döneminde kâdilkudât olmuş ve vefat tarihi olan 182/798 yılına kadar bu vazifede kalmıştır.

C. Bağdat'ta Kadı Olduğu Dönemdeki Başlıca İlmî Faaliyetleri

Ebû Yûsuf Kûfeden ayrılıp Bağdat'a yerleştikten sonra, kadılık yaptığı dönem dahil olmak üzere burada fikhî faaliyetlerine kesintisiz devam etmiştir. Bunların başında 169-181/785-797 tarihleri arasında faal olduğunu bildiğimiz ve muhtemelen vefat tarihine değin süren onun fıkıh-implâ meclisi gelir. Ebû Yûsuf bu implâ meclisinde fıkıhın hemen bütün konu başlıklarını içeren 300 cilt hacmindeki meşhur *Emâli*'sini yazdırmıştır. Kaynaklarda bu meclise katılımın oldukça yoğun olduğu kaydedilmektedir.³⁰ İmlâ meclisinin en tanınmış müdavimleri arasında, aynı zamanda *Emâli*'nin de ravileri olan şu isimler bulunmaktadır: Bişr b. el-Velîd el-Kindî (v. 238/853), Bişr b. el-Gıyâs el-Merîsî (v. 218/833), Ebû Süleyman el-Cüzcânî (v. 200/816), Mu'allâ b. Mansûr (v. 211/826), Muhammed b. Semâ'a (v. 233/848), Hilal b. Yahya el-Basrî (v. 245/860), Hasen b. Ebî Mâlik (v. 204/819), Şuayb b. Süleymân (v. 204/820), oğlu Yûsuf b. Ebî Yûsuf (v. 192/807), Muhammed b. Said b. Sâbık (v. 216/831), İbrahim b. el-Cerrâh (v. 217-9/832-4) ve Ali b. el-Ca'd (v. 230/845).³¹ Bunların bir kısmı, diğer bazı öğrencileriyle birlikte Ebû Yûsuf'un belli nitelikteki fikhî görüşlerini *Nevâdir* isimli eserler altında derleyen yazarlardır.³²

Bağdat döneminde Ebû Yûsuf'un fıkıh-implâ meclisi dışında eğitim ve telif faaliyetleri de olmuştur. Örneğin, Ebû Hanîfe'nin meclisinde kayda geçirilen ve Hanefî mezhebinin yazılı ilk metinleri olan "fıkıh günlükleri" (:rûznâmçeler) Ebû Yûsuf'un öğrencileri tarafından kendisine okunması bunlar arasındadır. İbn Şücâ'in (ö. 266/880) belirttiğine göre Ebû Yûsuf, ("eski kitaplar" olarak da anılan)

30 Bazı kaynaklarda bu meclislerde bulunan müstemli sayısı dört yüz olarak ifade edilmiştir. (Bkz. Ebû Seleme es-Semerkindî, *Cümel min usûlîd-din*, s. 230.) Bir abartı olarak kabul edilse bile bu rakam en azından *Emâli* meclisindeki müstemli yoğunluğuna dair bir fikir verecektir.

31 Bkz. Yılmaz, *İlk Tedvin Döneminde Hanefî Mezhebi Literatürünün Kayıp Eserleri*, 21-53.

32 *Nevâdir* başlıklı eserlerin mahiyeti hakkında geniş bilgi için bkz. Ençakar, Orhan, *Hanefî Mezhebi Nevâdir Rivayetleri*, doktora tezi, 2019, MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü.

bu rûznâmçeleri Kûfe'de kimseye okumamış, ancak Bağdat'ta bu kitaplar kendisine okunup arz edilmiştir.³³

Yine Ebû Yûsuf, kamu maliyesine ilişkin hükümleri düzenleyen *Kitâbü'l-Harâc* isimli önemli eserini de Halife Hârûnürreşîd'in talebi üzerine Bağdat'ta yaşadığı dönemde kaleme almıştır. Abbâsi veziri Yahya b. Halid el-Bermekî (v. 190/805; Görev: 170/786-186/802) adına kaleme aldığı, içerisinde âlimlerin ihtilaflarına ve tercih edilen görüşe yer verdiği kırk bölümden oluşan *Câmiu'l-Berâmike* isimli eseri de onun Bağdat dönemi çalışmaları arasındadır.³⁴

Kadılık hayatı boyunca halifelerle ilişkilerinde ince bir siyaset takip ettiği görülen Ebû Yûsuf, verdikleri yanlış kararlarda onları adalet ve hakkaniyete sevk etmekte tereddüt göstermeyen bir ilim ve devlet adamı portresi çizmiştir.³⁵ Özellikle *Kitâbu'l-Harâc* isimli eserinin girişinde yer alan ve Halife Hârûnürreşîd'e tebaasına karşı yükümlülüklerini hatırlatan nasihat içerikli ifadeleri, kendisinin yöneticilere karşı ilkeli ve sorumlu bir anlayış içerisinde hareket eden bir karaktere sahip olduğunu ortaya koymaktadır.³⁶

D. Vefatı

Ebû Yûsuf, 5 Rabîulevvel 182 (26 Nisan 798) tarihinde 69 yaşında Bağdat'ta vefat etmiştir.³⁷ Cenaze namazını Hârûnürreşîd kıldırılmış ve onu kendi aile kabristanına defnettirmiştir. Günümüzde kabri Bağdat'a bağlı Kâzimiyye bölgesinde bulunmaktadır.³⁸

II. MUHAMMED B. EL-HASEN EŞ-ŞEYBÂNÎ (V. 189/805)

A. Kadılık Öncesi Hayatı

Tam adı Ebû Abdullah Muhammed b. el-Hasen b. Ferkad eş-Şeybânî'dir.³⁹ 132/749-750 tarihinde⁴⁰ Vâsıt'ta dünyaya gelmiş⁴¹ Bazı kaynaklarda 131 ve 135

33 İbni Ebi'l-Avvâm, *Fezâilü Ebi Hanîfe*, s. 307-308.

34 Yılmaz, *İlk Tedvin Döneminde Haneî Mezhebi Literatürünün Kayıp Eserleri*, s. 53.

35 Bkz. Kevserî, *Hüsnü't-tekâdi*, s. 179-186.

36 Bk. Ebû Yûsuf, *el-Harâc*, s. 13-16.

37 İbni Ebi'l-Avvâm, *Fezâilü Ebi Hanîfe*, s. 330; el-Bağdâdî, *Tarihu Medineti's-selâm*, XVI, 382.

38 Matlûb, *Ebû Yûsuf*, s. 95.

39 Zehebî, *Siyeru a'lâmî'n-nübelâ*, IX, 134; *Târihu'l-İslâm*, IV, 954; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye*, III, 122.

40 İbni Ebi'l-Avvâm, *Fezâilü Ebi Hanîfe*, s. 368-369; Bağdâdî, *Tarihu Medineti's-selâm*, II, 561.

41 Saymerî, *Ahbâru Ebi Hanîfe*, s. 125; Bağdâdî, *Tarihu medineti's-selâm*, II, 561; Kerderî, *Menâkıbü Ebi Hanîfe*, s. 419.

gibi tarihler de zikredilmektedir.⁴² Ailesi, Abbâsî hilâfetinin kurulması üzerine Vâsıt'tan terk edip Kûfe'ye yerleşmiş ve Şeybânî burada yetişmiştir.⁴³ Ebû Abdullah künyesinden Abdullah isminde bir oğlu olduğu anlaşılmakta ve ismi belirlemeyen bir kızı⁴⁴ olduğu bilinmektedir.

Ebû Hanîfe vefat ettiğinde (150/767) on sekiz yaşında olan Şeybânî'nin,⁴⁵ onun yanında iki⁴⁶ yahut dört-beş yıl kalıp fıkıh tahsil ettiği nakledilmiştir.⁴⁷ Buna göre o 148/765 yahut 146/763 yılında 14 ya da 16 yaşındayken Ebû Hanîfe'nin meclisine katılmıştır. Ebû Hanîfe'nin vefatından sonra günün ilk bölümünde hadis meclislerine katılan Şeybânî günün geri kalanında Ebû Yûsuf'un meclisine devam etmiş ve fıkıh eğitimini bu şekilde tamamlamıştır.⁴⁸ Bazı rivayetlerden onun, Ebû Hanîfe'nin vefatından sonra onun Dâvud-ı Tâî (ö. 165/781 [?]) gibi diğer talebelelerinden de fıkıh tahsil ettiği anlaşılmaktadır.⁴⁹ İslam âleminin önemli ilim merkezleri olan Kûfe, Mekke, Medîne, Basra, Vâsıt, Şam, Horasan ve Yemâme'nin önde gelen hadis bilginlerinden rivayette bulunmuştur. Bunlar arasında, Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf ve Züfer dışında; Süfyân-ı Sevrî, Süfyân b. Uyeyne, Mâlik b. Enes, Saîd b. Ebî Arûbe, Şu'be b. Haccâc, Abdullah b. Mübârek, İsmâil b. Ayyâş ve Eyyûb b. Utbe gibi isimler bulunmaktadır. Kendisinden hadis rivayet ettiği hocalarının sayısı yaklaşık yüz elli civarındadır.⁵⁰

Şeybânî, 152/769 yılında yirmi yaşında iken Kûfede fıkıh halkası kurmuş ve burada eğitim vermeye başlamıştır.⁵¹ Ayrıca o, hocası Ebû Yûsuf'un kadı olduğu dönemde (162/779'dan sonraki bir tarihte) Bağdat'ta da bir fıkıh halkası kurmuştur.⁵²

Kûfedeki bu tahsil ve tedris hayatı sonrasında Medine'ye giden Şeybânî, üç yılı aşkın bir süre kalmış ve Malik'ten *Muvatta*'ı dinlemiştir.⁵³ Bu seyahatin kesin tarihi bilinmemektedir. Ancak Kevserî, Mâlik'in *Muvatta*'ının yayılmaya başladığı

42 İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb* II, 409.

43 Taş, Aydın, "Şeybânî, Muhammed b. Hasan", s. 38.

44 İbni Ebi'l-Avvâm, *Fezâilü Ebî Hanîfe*, s. 351.

45 İbni Ebi'l-Avvâm, *Fezâilü Ebî Hanîfe*, s. 669.

46 İbni Hallikân, *Vefeyâtü'l-ayân*, IV, 184.

47 Bk. Kerderî, *Menâkıbü Ebî Hanîfe*, s. 428; Kevserî, *Bülûğu'l-emânî*, s. 5. Ayrıca bk. Boynukalın, İmam Muhammed b. Hasan, s. 23.

48 İbni Ebi'l-Avvâm, *Fezâilü Ebî Hanîfe*, s. 359.

49 İbni Ebi'l-Avvâm, *Fezâilü Ebî Hanîfe*, s. 249.

50 Bkz. Kevserî-Bekrî, *Bülûğu'l-emânî*, s. 13-31.

51 Bağdâdî, *Târîhu medineti's-selâm*, II, 564; Kerderî, *Menâkıbü Ebî Hanîfe*, s. 422.

52 İbni Ebi'l-Avvâm, *Fezâilü Ebî Hanîfe*, s. 353.

53 İbni Ebi'l-Avvâm, *Fezâilü Ebî Hanîfe*, s. 364; Bağdâdî, *Târîhu medineti's-selâm*, II, 562.

dönem olması gerektiğinden hareketle, bu yolculuğun Halife Mehdî döneminin (158-168/774-784) ilk yıllarında (yani Şeybânî yaklaşık 30 yaşlarında iken) gerçekleştiğini bir tahmin olarak ortaya koymaktadır.⁵⁴

B. Kadılık Dönemi ve Bu Dönemdeki İlmi Faaliyetleri

Şeybânî, hocası Ebû Yûsuf'un tavsiyesi ile Harun Reşid döneminde Şam bölgesinde bulunan Rakka kadılığına atanmıştır.⁵⁵ Kesin tarihi tespit edilemeyen ancak el-Bermekî'nin vezir olduğu tarihten (170/786) sonra gerçekleştiği anlaşılan ve kendisinin talebi ve onayı bulunmadan gerçekleşen bu tayin sonrasında hocası Ebû Yûsuf ile arası açılmıştır.⁵⁶ Ayrıca 172/788 tarihinde Kayrevan'dan Medine'ye gelen ve burada bir müddet Mâlik'ten *Muvatta'* dinledikten sonra rey fıkhını öğrenmek için Kûfe'ye giden Esed b. Furat (ö. 213/828),⁵⁷ Ebû Yûsuf'un tavsiyesi ile Şeybânî'nin fıkıh halkasına girerek onun öğrencileri arasına katılmıştır.⁵⁸ Buna göre 172/788 sonrası gerçekleşen bu olay sırasında Şeybânî Rakkâda değil Kûfe'dedir. Bu da Ebû Yûsuf'un vefatından (182/798) sonraki bir tarihte Rakka kadılığından azledilen Şeybânî'nin, bu vazifeye 172/788'den sonraki bir tarihte atandığını gösterir.

Yukarıdaki çıkarımlara dayanarak Şeybânî'nin, hocası Ebû Hanîfe'nin vefatından sonra 25 yıla yakın bir süre herhangi bir resmi vazife almaksızın tahsil, tedris ve telif ile meşgul olduğunu söyleyebiliriz. Şeybânî, başta büyük eseri *el-Asl* olmak üzere bizzat kendisinin kaleme aldığı eserleri, en azından çoğunu bu uzun ve meşgalesiz dönem içerisinde telif etmiş olmalıdır. Nitekim Boynukalın'ın *el-Asl*'in telifine başlanılan yaklaşık tarih olarak belirlediği 160/776-7 yılı da bu dönem içerisinde yer alır. Ancak *el-Asl*'in; Şeybânî'nin ilk telifi olduğu ve ardından Ebû Yûsuf'un isteğiyle telif ettiği *el-Câmiu's-sagir*'i kendisine arz edebilmesi için, onun kadı olarak atandığı tarih olarak belirtilen 166/782 yılına kadar bu büyük eserinin ilk telifini bitirmiş olması gerektiği tahmini⁵⁹ kesin bir gerekçeye dayanmaz. Nitekim bu tahmin ilgili dönemde Ebû Yûsuf'un Kûfe'ye, Şeybânî'nin de Bağdat'a gitmediği varsayımı üzerine kuruludur. Ancak Ebû Yûsuf'un Bağdat'a kadı olarak tayininden sonra belli dönemler Kûfe'ye geldiği bilinmektedir.⁶⁰ Bu durumda

54 Kevserî, *Bilûğü'l-emânî*, s. 44.

55 Bk. İbni Ebi'l-Avvâm, *Fezâilü Ebi Hanife*, s. 357-358.

56 İbni Ebi'l-Avvâm, *Fezâilü Ebi Hanife*, s. 357.

57 el-Ensârî, *Me'âlimü'l-îmân* II, 5; el-Mâlikî, *Riyâzu'n-nüfûs*, I, 256.

58 Bk. Kâdi İyâd, *Tertibü'l-medârik*, III, 293.

59 Bkz. Boynukalın, *İmam Muhammed b. Hasan*, s. 84.

60 Nâtfî, *el-Ecnâs*, I, 118. Ayrıca Esed b. el-Furât'ın Kûfe'ye geldiği tarihte Ebû Yûsuf Kûfe'dedir. Bk. Kâdi İyâd, *Tertibü'l-medârik*, III, 293.

Şeybânî'nin *el-Câmiu's-sagîr*'i Ebû Yûsuf'a, onun Kûfe'ye geldiği bir zamanda arz etmiş olması imkân dâhilinde iken, *el-Asl*'ın 166/776-7 tarihinden önce bitirilmiş olması gerekmez. Kaldı ki daha evvel de geçtiği üzere, Ebû Yûsuf 166/782 yılında Bağdat değil Cürcân kadısı olmuştur; onun Batı-Bağdat kadısı olduğu tarih 162 (778), Bağdat'ın tamamında yetkili kadı olarak atandığı tarih ise 169 (785) yılıdır.

Şeybânî'nin 172/788 tarihinden sonraki birkaç yıla değin Rakka kadılığına atanmamış olduğunu bu şekilde kesin olarak tespit etmekle birlikte, Esed b. Furât'ın kendisinden fıkıh tahsili yapmak için Irak'a geldiğini bildiren kaynakların, onun Şeybânî ile Şam'a/Rakka'ya gittiğini bildirmemesini ve Irak'tan ayrıldığı 179/795 tarihine kadar Esed'in Şeybânî'nin yanında kaldığı hususunu⁶¹ göz önünde bulundurarak bir çıkarımda bulunabiliriz. Buna göre Şeybânî Rakka kadılığına 179/795 tarihinden sonraki bir zaman diliminde atanmış olmalıdır. Ayrıca bu tarih, Heffening'in, Harun Reşid'in Rakka'yı 180/796 tarihinde hilafet merkezi edinmesinden yola çıkarak "Şeybânî Harun tarafından Rakka kadılığına en erken 180/796 tarihinde tayin edilmiş olmalıdır" şeklindeki çıkarımıyla da⁶² uyumludur. Sonuç olarak diyebiliriz ki, Şeybânî Rakka kadılığına kesin olarak 172/788 tarihinden sonraki bir tarihte ya da çıkarımlara dayalı bir ihtimal olarak da en erken 179-180/795-796 tarihlerinde atanmıştır.

Rakka'ya kadı olarak atanan Şeybânî'nin burada resmi vazifesinin yanı sıra bir fıkıhimlâ meclisi kurarak eğitim ve telif faaliyetlerine devam ettiği anlaşılmaktadır.⁶³ *erRakkiyyât* ve *es-Secedât* (imlâ) isimli eserleri onun Rakka imlâ meclisindeki çalışmalarındandır.⁶⁴

Şeybânî'nin 184/800 yılında vazifesinin başında Rakka'da olduğunu biliyoruz. Nitekim bu tarihte⁶⁵ Şâfiî, adli bir soruşturma kapsamında sayıları yedi/dokuz kişi olan bir grupla birlikte Hicaz'dan Bağdat'a getirilmiş ve buradan da Rakka'ya götürülerek Harun Reşid'in huzuruna çıkarılmıştır. 184/800 yılında gerçekleşen bu olay sırasında Halife Harun Reşid'in yanında Rakka kadısı Muhammed b. el-Hasen eş-Şeybânî bulunmaktadır.⁶⁶ Şâfiî bu olaydan, Şeybânî'nin hüsn-i şehadetle kurtulmuştur.⁶⁷

61 el-Ensârî, *Me'âlimü'l-îmân*, II, 9-11.

62 Bk. Heffening, W. "Şeybânî", s. 150.

63 İbni Ebî'l-Avvâm, *Fezâilü Ebi Hanîfe*, s. 362; Nâttî, *el-Ecnâs*, s. I, 56, 101.

64 Ençakar, *Hanefî Mezhebi Nevadîr Rivayetleri*, s. 86; Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, I, 911, II, 1424.

65 İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XIII, 620.

66 İbn Abdilber, *el-İntikâ*, s. 97. Ayrıca bk. Aybakan, Bilal, İmam Şafii ve Fıkıh Düşüncesinin Mezhepleşmesi, s. 31.

67 İbn Abdilber, *el-İntikâ*, s. 97-98.

C. Rakka Kadılığından Azledilmesi

Şeybânî 184/800 tarihinden sonraki bir zamanda Rakka kadılığında azledilmiştir. Onun bu vazifeden azledildiği kesin tarih kaynaklarda belirtilmemektedir. Birçok yazar onun azil sebebi olarak şu hadiseyi göstermektedir: 176/792 tarihinde Hz. Ali evladından olan Yahya b. Abdullah b. el-Hasen b. el-Hasen b. Ali b. Ebî Tâlib, Halife Harun Reşid'e başkaldırmıştır. Netice itibarıyla Halife'nin kendisine verdiği "eman" ile isyandan vazgeçen Yahya, Bağdat'ta misafir edilmiştir. Bir müddet sonra Harun Reşid verdiği emanı bozmak ve Yahyâ'yı öldürmek için Şeybânî, Hasan b. Ziyâd ve (Ebû Yûsuf'tan sonra başkadı olan) Ebu'l-Bahterî Vehb b. Vehb'e danışmıştır. Eman belgesini Şeybânî'ye veren Harun Reşid ondan emanın sahil olduğunu hiçbir şekilde bozulamayacağı cevabını alır. Hasan b. Ziyad da kendisine benzer bir şekilde cevap verir. Sonunda eman belgesini kontrol eden dönemin kadılıkudatı Ebu'l-Bahterî Vehb b. Vehb⁶⁸ (ö. 200/815-16) emanın sahil olmadığını, öldürülmesinin helal olduğunu söyler ve belgeyi yırtar. Bu hadise üzerine Şeybânî'nin fetva ve hüküm vermesi yasaklanır. Neticede Yahya bazı rivayetlere göre hapsedilirken, diğer bazılarına göre derhal infaz edilmiştir.⁶⁹ İnfaz rivayetleri esas alınır da, Yahyâ'yı Halife'ye şikâyet eden Abdullah b. Musab ez-Zübeyrî'nin 184/800 tarihinde vefat ettiği göz önünde bulundurulursa,⁷⁰ bu olayın ez-Zübeyrî'nin vefat tarihi olan 184 yılında gerçekleşmiş olması gerekir. Nitekim yukarıda Şafii'nin Rakka'ya getirildiği tarih olan 184/800 yılında Şeybânî'nin burada kâdı olduğu hususu geçmişti. Azil sebebi hadisede yer alan kişi olan ez-Zübeyrî 184/800'de vefat etmişse Şeybânî de aynı tarihte, yani 184/800 yılında azledilmiş olmalıdır. Ancak bu tarihlendirmenin zikrettiğimiz kabüle dayalı olduğunu belirtmeliyiz. İlaveten, Brockelmann'ın Şeybânî'nin azil tarihiyle ilgili olarak verdiği 187/803 tarihinin de⁷¹ olayda adı geçen Yahya b. Abdullah'ın ölüm tarihiyle ilgili kabul edilen en geç tarih olmasından⁷² hareketle yapılmış bir tespit olabileceğini düşünüyoruz. Kerderî'nin söylediği ve Şeybânî'nin, Ebû Yûsuf'un vefatından

68 Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-mülûk*, VIII, 247. Taberî'nin bu rivayetinde Ebu'l-Bahterî'nin Harun Reşid tarafından kâdılkudat olarak nitelendirilmesi, ilgili hâdisenin 182/798 yılından sonra meydana geldiğini göstermesi açısından da önemlidir. Nitekim Ebu'l-Bahterî Vehb b. Vehb, Ebû Yusuf'un vefat etmesi üzerine bu tarihten sonra kâdılkudat olmuştur. Bk. Bağdâdî, *Târîhu medineti's-selâm*, XVI, 361.

69 Bk. Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-mülûk*, VIII, 242-251; İbni Ebî'l-Avvâm, *Fezâilü Ebî Hanîfe*, s. 353-356; Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe*, s. 125-127. Daha geniş bilgi ve değerlendirme için bk. Râzî, Ahmed b. Sehl, *Ahbâru Fahh ve Haberü Yahya b. Abdullah ve ahîhi İdris b. Abdullah*, nşr. Mahir Cerrâr, Beyrut: Dâru'l-garbi'l-İslâmî, 1995.

70 Bk. Râzî, *Ahbâru Fahh* (Mahir Cerrâr'ın mukaddimesi) s. 81.

71 Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-arabî*, III, 246.

72 Râzî, *Ahbâru Fahh* (Mahir Cerrâr'ın mukaddimesi) s. 87-88.

(05 Rebiulevvel 182/26 Nisan 798) altı ay sonra kadı olduğu şeklindeki bilgi ise⁷³ İbn Ebi'l-Avvâm ve Saymerî'nin yaptığı nakillerle bağdaşmayan bir tarihlendirme olup kanaatimizce doğru olmaktan uzaktır.

Şeybânî Rakka kadılığından azledildikten sonra (184/800 ya da 187/803 tarihleri civarında) Bağdat'a gelmiştir.⁷⁴ O sıralarda Bağdat'ta Ebû Yûsuf'un yakın öğrencilerinden Bişr b. el-Velid'in Cuma günleri fıkıh halkası bulunmaktaydı. Ancak Şeybânî Bağdat'a geldiğinde burada ders vermeye başlayınca, Bişr'in halkasında bulunan bazı öğrenciler Şeybânî'nin halkasına da gitmeye başlamıştır. Bu öğrenciler, Şeybânî'nin meclisinde öğrendikleri meseleleri Bişr'e sorduklarında o da bundan rahatsız olmuş ve halkasını sonlandırmıştır.⁷⁵ Şâfiî'nin, Şeybânî'nin meclisine katılımı da onun kadılığı esnasında Rakka'da ve/veya bu görevden azledildikten sonra Bağdat'ta kurduğu fıkıh meclisinde gerçekleşmiş olmalıdır.

Hocası Ebû Yûsuf'un tavsiyesi ile kendi isteği ve talebi dışında kadılık mesleğine girmek durumunda kalan Şeybânî, zaman zaman devlet ricali tarafından maruz kaldığı yönlendirme ve baskılara karşın verdiği adil kararlarla bu makamda ilkeli bir duruş sergilemiştir. Şâfiî'nin geçirdiği soruşturma sürecinde ve özellikle de Yahya b. Abdullah et-Tâlibî'nin yargılanması esnasında Halifenin huzurunda sanıklar lehine verdiği kararlar, bir ilim ve yargı adamı olarak takip ettiği hakkaniyet çizgisinin önemli göstergeleridir. İkinci hadisedeki bu tutumu onun kadılık görevinden azledilmesiyle sonuçlanmıştır.

D. Kâdilkudâtlık Görevine Gelmesi ve Vefatı

Daha sonra Şeybânî, Hârûnürreşid tarafından Ebû Yûsuf sonrası kâdilkudât olan Ebu'l-Bahterî Vehb b. Vehb'te⁷⁶ (ö. 200/815-16) sonra bu makama getirilmiş ve vefat edinceye kadar bu görevde kalmıştır. Şeybânî'nin kâdilkudâtlık görevine getirildiği tarih kesin olarak bilinmemekle birlikte, Kevserî'nin "vefatından kısa süre önce" ifadesini⁷⁷ dikkate alarak bunun 189/805 tarihi civarında gerçekleştiği tahmininde bulunabiliriz.

Şeybânî, 189/805 tarihinde Harun Reşid ile gittiği Rey şehrinde 58 yaşında iken vefat etmiştir.⁷⁸

73 Kerderî, *Menâkıbü Ebi Hanîfe*, s. 439.

74 Saymerî, *Ahbâru Ebi Hanîfe*, s. 125; Bağdâdî, *Tarihu medineti's-selâm*, II, 562.

75 İbni Ebi'l-Avvâm, *Fezâilü Ebi Hanîfe*, s. 357; Saymerî, *Ahbâru Ebi Hanîfe*, s. 125.

76 Bağdâdî, *Tarihu medineti's-selâm*, XVI, 361.

77 Kevserî, *Bülûğu'l-emânî*, s. 118, 122.

78 İbni Ebi'l-Avvâm, *Fezâilü Ebi Hanîfe*, s. 367; Saymerî, *Ahbâru Ebi Hanîfe*, s. 125, 131.

SONUÇ

Ebû Yûsuf ve Şeybânî hakkındaki biyografik malzeme erken dönem biyografik eserlerde kendisine yer bulduğu gibi, Ebû Hanîfe'nin biyografisi hakkında mezhep müntesipleri tarafından kaleme alınan çalışmalarda da kaydedilmiştir. Son dönemde özellikle Kevserî'nin Hanefî âlimleri biyografisi serisinde yer alan *Hüsnü't-tekâdî* ve *Bülûğu'l-emânî* gibi nitelikli çalışmalarda da bu iki müctehid ismin hayat hikayesine dair önemli bilgiler derlenmiştir.

Haklarında yapılan bu eski-yeni çalışmaların varlığına rağmen Ebû Yûsuf ve Şeybânî kronolojilerinde halen aydınlatılmamış noktalar varlığını korumaktadır. Bunlar arasında; 150 yılında Ebû Hanîfe'nin vefatından sonra Ebû Yûsuf'un ne işle meşgul olduğu, Bağdat'a ne zaman gittiği ve ne zaman Bağdat kadısı olduğu, Bağdat dışında başka bir yerde kadılık yapıp yapmadığı vb. hususlar yer almaktadır. Ebû Yûsuf'un kronolojisinde aydınlatmaya çalıştığımız bu hususların bir kısmı örneğin onun önce Batı-Bağdat sonra Cürcan, daha sonra Bağdat kadısı olduğu hususları çağdaş çalışmalarda hemen hiç yer almazken, Bağdat'a kadı olarak atandığı tarih meselesinde olduğu gibi bir kısmı hakkında da yanlış bilgiler yer almaktadır. Yine çağdaş kaynaklarda onun Bağdat'ta kadı olarak bulunduğu dönemdeki (162-182/778-798) eğitim faaliyetlerine genellikle temas edilmemektedir.

Şeybânî'nin kronolojisinde tam olarak tespit edilemeyen hususlar nispeten daha fazladır. Örneğin onun Ebû Hanîfe'nin vefatı sonrasında ne işle meşgul olduğu; Malik'ten *Muvatta* dinlemek üzere Medine'ye gittiği, Rakka kadısı olarak göreve getirildiği, bu görevden azledildiği, azil sonrası Bağdat'a geri döndüğü tarihler, çağdaş kaynakların çok azında gündem edilmiş ya da hiç edilmemiştir. Aynı şekilde bu görev yerlerinde resmi vazifesinin yanı sıra iştigal ettiği ilmi faaliyetler de hakkında yapılan biyografik çalışmalarda genelde temas edilmeyen hususlar arasındadır.

Her iki ismin de bu türden resmi görevleri ile ilmi faaliyetlerinin zaman-mekân bağlantılarının tespiti ve bazı yanlış tarihlendirmelerin düzeltilmesi yazının odak noktasını teşkil etmektedir. Bazen farklı kaynakların verdiği bilgilere dayandığımız, çok kere de çıkarımsal olarak kesin ya da ihtimalli tespitlerde bulunduğumuz bu çalışmanın, hem fıkıh tarihinin önemli iki isminin biyografik kronolojilerinin inşasında, hem de fıkıhın ilk tedvin dönemine ait bazı ilmi faaliyetlerin tarihsel olarak aydınlatılması noktasında küçük bir adım olması hedeflenmiştir.

EKLER

Tablo 1: Ebû Yûsuf Kronolojisi	
113 (731)	Doğdu
133 (750)	Kûfe'de Ebû Hanife'den fıkıh tahsil etmeye başladı
150 (767)	Hocası Ebû Hanife'nin vefatı sonrasında Kûfe'de fıkıh halkası kurdu.
158-162/775-779 arasında	Kûfe'den ayrılıp Bağdat'a yerleşti
162 (778)	Halife Mehdi zamanında Batı-Bağdat kadısı oldu
166 (782)	Halife Mehdi zamanında, veliaht Musa el-Hâdi ile birlikte Cürcan'a gitti ve Cürcân kadısı oldu
169 (785)	Halife ilan edilen Musa el-Hâdi ile Bağdat'a dönmesinin ardından Doğu ve Batı Bağdat kadılığına getirildi
170 (786) (en erken)	Harun Reşid döneminde kâdıkkudât oldu
170-182 (786-792) arası	<i>Kitâbu'l-Harâc</i> ve <i>Câmiu'l-Berâmike</i> 'yi kaleme aldı Ebû Hanife'nin meclisinde kayda geçirilen ve Hanefi mezhebinin yazılı ilk metinleri olan "fıkıh günlükleri" (:rûznâmçeler) öğrencileri tarafından kendisine okundu
182 (798)	Vefat etti

Tablo 2: Şeybânî Kronolojisi	
132 (749-750)	Vâsıt şehrinde doğdu
146 (763) veya 148 (765)	Ebû Hanifé'den fıkıh tahsil etmeye başladı
150 (767)	Ebû Hanifé'nin vefatı üzerine Ebû Yûsuf'tan fıkıh tahsil etmeye başladı
152 (769)	Kûfe'de fıkıh meclisi kurarak ilk defa ders vermeye başladı
Tahminen Halife Mehdi döneminin (158-168/774-784) ilk yılları	Mâlik'ten <i>Muvatta</i> 'ı dinlemek üzere Medîne'ye gitti
Kesin olarak 172 (788) sonrası Bir çıkarıma göre en erken 180 (796)	Harun Reşid döneminde Rakka'ya kadı olarak atandı
184 (800)	Rakka'ya tutuklu olarak getirilen Şâfiî ile karşılaştı
Farklı çıkarımlara göre 184 (800) ya da 187 (803)	Harun Reşid tarafından Rakka kadılığından azledildi
Farklı çıkarımlara göre 184 (800) ya da 187 (803)	Rakka kadılığından azledildikten sonra Bağdat'a gelip burada bir fıkıh halkası kurdu
Tahminen 189 (805) civarı	Kâdilkudatlık makamına getirildi
189 (805)	Vefat etti

Tablo 3: Ebû Yûsuf ve Muhammed b. el-Hasen eş-Şeybânî'nin Fıkhî Eserlerinin Ravileri*

RAVİLER	Ebû Yûsuf				Şeybânî								
	<i>el-Emâli</i>	<i>en-Nevâdir</i>	<i>Câmiu'l-Berâmike</i>	<i>Dîvân</i>	<i>Emâli</i>	<i>en-Nevâdir</i>	<i>el-Asl</i>	<i>el-Câmiu's-Sagîr</i>	<i>el-Câmiu'l-Kebîr</i>	<i>ez-Ziyâdât</i>	<i>Keysâniyyât</i>	<i>Rakkiyyât</i>	<i>Kitâbü'l-Kesb</i>
(188-90/803-5) Esed b. Amr (el-Beceli)							+						
(192/807) Yûsuf b. Ebî Yûsuf	+												
(200/816) Ebû Süleyman el-Cüzcânî	+				+	+	+	+	+				
(201/817) Hişam b. Ubeydullah						+	+		+				
(204/819) el-Hasen b. Ebî Mâlik	+												
(204/819) Şuayb b. Süleyman el-Keysânî	+										+		
(211/826) Muallâ b. Mansûr	+	+			+		+						
(211/826) İbrahim b. Rüstem						+							
(213/828) Esed b. el-Furât													
(216/831) Muhammed b. Said b. Sâbık	+												

* Tabloya *el-Asl*'ın yalnızca bir bölümünü rivayet ettiğini bildiğimiz ravileri de dâhil ettik. *el-Asl* ravileri için bkz. Boynukalın, İmam Muhammed, 93-103; Nâtîfî, *el-Ecnâs*, I, 511; *el-Câmiu's-sagîr* ravileri için bkz. Şeybânî, *el-Câmiu's-sagîr*, (nâşirin mukaddimesi), s. 14-15; *el-Câmiu'l-kebir* ravileri için bkz. Nedvî, *Muhammed b. el-Hasen eş-Şeybânî*, s. 96. Esed b. el-Furât'ın rivayeti için bkz. Cessas-Tahâvî, *Muhtasar ihtilafî'l-ulemâ*, IV, 49.

Kaynakça

- Aybakan, Bilal, İmam Şafii ve Fıkıh Düşüncesinin Mezhepleşmesi, İz Yayıncılık, İstanbul 2007.
- Bağdadî, Hatîb, Ebû Bekr Ahmed b. Ali, *Târîhu medineti's-selâm ve ahbâru muhaddîsihâ ve zikru kuttânihâ'l-ulemâ min gayri ehlihâ ve vâridihâ* (nşr., Beşşâr Avvâd Maruf), Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut 2001.
- Boynukalın, Mehmet, *İmam Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin Kitâbu'l-Asl Adlı Eserinin Tanıtımı ve Fıkıh Usulü Açısından Tahlili*, Ocak Yayınları, İstanbul 2009.
- Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-Arabî*, trc. Abdülhalim en-Neccâr, Dâru'l-Meârif, Kâhire t.y.
- Cessâs, Ebû Bekir Ahmed b. Ali er-Râzî, *Muhtasarı ihtilâfi'l-ulemâ* (nşr., Abdullah Nezir Ahmed), Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1416/1995, Beyrut I-V.
- Dihlevî, Şah Velîyyullah Ahmed b. Abdîrrahîm, *el-İnşâf fi beyâni sebebi'l-ihtilâf beyne'l-fukahâ 'i ve'l-müctehidîn*, (nşr. Abdülfettah Ebû Gudde) Dâru'n-Nefâis, Beyrut 1404.
- Ebû Seleme es-Semerkindî, *Cümel min usulîd-din*, nşr. İlham Kâsımî, Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut 2015/1436.
- Ebû Yûsuf, Yakub b. İbrahim, *Kitâbu'l-Harâc* (nşr. Taha Abdürraûf Sa'd ve Sa'd Hasan Muhammed) el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-türâs, Mısır, t.y.
- el-Enbârî, Abdürrezzak Ali, *Mensibü kâdi'l-kudât fi'd-devleti'l-Abbâsiyye*, ed-Dâru'l-arabiyye li'l-mevsûât, Beyrut 1987.
- Ençakar, Orhan, *Hanefî Mezhebi Nevâdir Rivayetleri*, doktora tezi, 2019, MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- el-Ensârî, Ebû Zeyd Abdurrahman b. Muhammed, *Me 'âlimü'l-imân fi ma 'rifeti ehli'l-Kayrevân* (nşr. Ebu'n-Nûr & Mâdûr), Hancî, Mısır, t.y.
- Göl, Yavuz Selim, *Abbâsiler Döneminde Kâdi'l-Kudâtlık*, KTÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi, sayı 1, Bahar 2018.
- Heffening, W. "Şeybânî", İslam Ansiklopedisi (M.E.B.) C. 11, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1979.
- İbn Abdilberr, Ebû Ömer Yusuf, *el-İntikâ fi fezâilil-eimmeti's-selâseti'l-fukahâ*, nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde, Mektebü'l-matbûâtî'l-İslâmiyye, Haleb 1417/1997.
- İbn Ebî'l-Avvâm Ebu'l-Kâsım Abdullah b. Muhammed, *Fezâilü Ebi Hanîfe ve ahbâruh ve menâkibuh* (nşr., Latîfurrahmân el-Behrâicî el-Kâsımî) el-Mektebetü'l-İmdâdiyye Mekke 2010/1431.
- İbni Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâü ebnâ'z-zemân*, (nşr., İhsân Abbâs), I-VII, Dâru sâdır, Beyrut t.y.,
- İbn Kesîr, *el-Bidaye ve'n-nihâye*, (nşr. et-Türkî), I-XXI, Dâru Hecer, Beyrut 1418/1997.
- İbni Kuteybe, *el-Meârif*, (nşr. Servet Ukkâşe) el-Heyetü'l-Mısriyye el-Âmme li'l-kitâb, Kahire 1992.
- İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb fi ahbâri men zeheb*, (nşr. Mahmud el-Arnaût), Dâr İbni Kesîr, Beyrut & Dimaşk 1406/1986.
- Kâdi İyâd, *Tertibü'l-medârik ve takribü'l-mesâlik*, (nşr. Tancî ve dğr.), Matbaatü Fudâle, Mağrib 1965-1983.
- Katip Çelebi, Mustafa b. Abdullah, *Keşfu'z-zunûn 'an esâmi'l-kütübi ve'l-funûn* (nşr., Şerafettin Yaltıkaya, Rifat Bilge) I-II, Beyrut, t.y.,

- Kevserî, Muhammed Zahid, *Hüsnü't-tekâdî fi sireti'l-İmam Ebî Yûsuf el-Kâdî*, (nşr. Hamza Muhammed Vesim el-Bekri) Dâru'l-feth, Amman 2017/1438.
- _____, *Bülûğu'l-emânî fi sireti'l-imâm Muhammed b. el-Hasen eş-Şeybânî*, (nşr. Hamza Muhammed Vesim el-Bekri) Dâru'l-feth, Amman 2017/1438.
- el-Keşmirî, *Fezû'l-bârî 'alâ sahihi'l-Buhârî*, (Cem'. Muhammed Bedr Alem el-Mirtehi), I-VI, Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, Beyrut 1426/2005,
- Kureşî, Ebû Muhammed Abdülkâdir b. Muhammed, *el-Cevâhiru'l-mudîyye fi tabakâti'l-Hanefiyye* (nşr., Dr. Abdulfettah Muhammed el-Hulv), I-V, Hecer li't-tıbaa ve'n-nşr, Cize 1993,
- el-Mâlikî, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed, *Riyâzu'n-nüfûs fi tabakâti 'ulemâi'l-Kayrevân ve İfrîkiyye ve zühhâdihim ve nüssâkihim ve seyrin min ahhâbihim ve fezzâlihim ve evsâfihim*, (nşr. Beşîr Bakkûş) Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut, t.y.
- Matlub, Mahmûd, *Ebû Yûsuf*, Câmî'atu Bağdad, Bağdad 1972.
- Mekkî, Muvaffak b. Ahmed, *Menâkıbü Ebî Hanîfe*, Dâru'l-Kitâbi'l-arabî, Beyrut 1401/1981.
- Nedvî, Ali Ahmed, *el-İmâm Muhammed b. el-Hasen eş-Şeybânî: nâbigatü'l-fıkhî'l-İslâmî*, Dâru'l-Kalem, Dimaşk 1414/1994.
- Öğüt, Salim, "Ebû Yûsuf", *DİA*, X, 260-265.
- Saymerî, Ebû Abdullah Hüseyin b. Ali, *Ahhâru Ebî Hanîfe ve Ashâhibi*, (nşr. Ebu'l-Vefâ el-Efgânî) Âlemü'l-kütüb, Beyrut 1985.
- Serahsî, Ebû Bekr Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed, *el-Mebcut*, Dâru'l-Marife, Beyrut 1993.
- Şeybânî, Muhammed b. el-Hasen, *el-Câmiu's-sağîr* (nşr. Muhammed Boynukalın), Ocak Yayıncılık, İstanbul 2009.
- _____, *Muvattai'l-İmam Malik* –rivâyetü Muhammed b. el-Hasen eş-Şeybânî-, (nşr. Abdülvehhâb Abdüllatif) Vizâretü'l-Evkâf, Kahire 1414/1994.
- Taş, Aydın, "Şeybânî, Muhammed b. Hasan", *DİA*, XXXIX, 42-43.
- İbni Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmail b. Ömer, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, (nşr. et-Türki), Dâru Hecer, Beyrut 1418/1997.
- İbn Sa'd, Ebû Abdullah Muhammed, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, (nşr. Muhammed Abdülkadir Ata) Dâru'l-Kütübî'l-ilmîyye, Beyrut 1410/1990.
- Kerderî, Hafızüddin Muhammed b. Muhammed el-Bezzâzi, *Menâkıbü Ebî Hanîfe*, Dâru'l-Kitâbi'l-arabî, Beyrut 1401/1981.
- Makrizî, Takıyyüddin Ahmed b. Ali, *el-Mevâ'iz ve'l-i'tibâr bi-zikri'l-ıttat ve'l-âsâr*, Dâru'l-Kütübî'l-ilmîyye, Beyrut 1387.
- Râzî, Ahmed b. Sehl, *Ahhâru Fahh ve Haberu Yahya b. Abdullah ve ehihi İdris b. Abdullah*, (nşr. Mahir Cerrâr) Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut 1995.
- Şeybânî, Muhammed b. el-Hasen, *el-Hucce alâ ehli'l-Medîne*, (nşr. Mehdi Hasen Kilânî) Âlemü'l-kütüb, Beyrut 1403/1983.
- Tahâvî, Ebû Cafer Ahmed b. Ali, *Şerhu me'âni'l-âsâr*, (nşr., M. Zühri en-Neccâr, M. Seyyid Câdülhak), I-V, Âlemü'l-kütüb, Beyrut 1414/1994,
- Taberî, Muhammed b. Cerîr, *Târihu'r-rusul ve'l-mülûk*, Dârü't-Türâs, Beyrut 1387.

Vekî', Ebû Bekir Muhammed b. Halef, *Ahbâru'l-kudât*, (nşr. Abdülaziz Mustafa el-Merâgî) el-Mektebetü't-Ticâriyye, Beyrut 1366/1947.

Yılmaz, Okan Kadir, *İlk Tedvin Döneminde Hanefî Mezhebi Literatürünün Kayıp Eserleri*, yüksek lisans tezi, 2017, MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Zehebî, Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ* (nşr. Şuayb el-Arnaût ve dğr.), I-XXV, Beyrut 1983.

_____, *Târihu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, (nşr. Beşşâr Avâd Maruf), I-XV, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut 2003.